

معناشناسی حریت در نهج البلاغه

افسانه صبور

انتشارات نو شناخت

سرشناسه	: صبوری، افسانه، ۱۳۶۸-
عنوان و نام پدیدآور	: معناشناسی حریت در نهج البلاغه / افسانه صبوری.
مشخصات نشر	: تهران: نو شناخت، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	: ۱۷۰ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۸۳۶۶۱۹-۸
وضعیت فهرست نویسی	: قیفا
موضوع	: علی بن ابی طالب (ع) ، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه -- آزادی
موضوع	: Ali ibn Abi-talib, Imam I. Nahjol - Balaghah -- Liberty
موضوع	: علی بن ابی طالب (ع) ، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه -- نقد و تفسیر
موضوع	: Ali ibn Abi-talib, Imam I. Nahjol - Balaghah -- Criticism and interpretation
موضوع	: آزادی -- جنبه های مذهبی -- اسلام
موضوع	: Liberty -- Religious aspects -- Islam
موضوع	: آزادی -- جنبه های مذهبی -- اسلام -- احادیث
موضوع	: Liberty -- Religious aspects -- Islam -- Hadith
موضوع	: زبان عربی -- معنی شناسی
موضوع	: Arabic language -- Semantic
رده بندی کنگره	: BP ۱۰۰۰
رده بندی دیویی	: ۲۰۰/۹۵۱۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۶۰۵۳۶۲۷

معناشناسی حریت در نهج البلاغه

افسانه صبوری

ویراستار فنی و صفحه آرا: لعبا هاشمی اقا

ناظر چاپ: معصومه فاطمی گرکانی

ناشر: انتشارات نوشناخت

چاپ نخست: تابستان ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۲۸,۰۰۰ تومان

حق چاپ و نشر محفوظ است.

انتشارات نوشناخت

۰۹۲۲۱۵۰۸۷۳۴

۰۹۳۸۹۵۱۵۹۹۳

www.noshenakht.com

info@noshenakht.com

۹..... مقدمه

فصل اول: مفاهیم

۱۹.....	اصطلاحات و مفاهیم کاربردی
۱۹.....	زبان‌شناسی
۲۰.....	چیستی «منا» و «معناشناسی»
۲۲.....	رابطه‌ی معناشناسی و زبان‌شناسی
۲۴.....	تاریخچه روش معناشناسی
۲۵.....	معناشناسی مکتبی: اساس رویکرد ایزوتسو
۲۷.....	شاخه‌های معناشناسی
۲۷.....	(۱) معناشناسی فلسفی
۲۸.....	(۲) معناشناسی منطقی
۲۸.....	(۳) معناشناسی زبانی
۲۹.....	رویکردهای معناشناسی براساس روش معناشناسی
۲۹.....	(۱) معناشناسی تاریخی (واژگان در زمانی)
۳۰.....	(۲) معناشناسی توصیفی (واژگان هم‌زمانی)
۳۱.....	مفاهیم هم‌نشین
۳۲.....	مفاهیم جانشین
۳۲.....	مفاهیم متقابل
۳۳.....	اسم‌ذات و معنا/ مفاهیم نسبی و مطلق
۳۴.....	مفاهیم اساسی و نسبی
۳۴.....	واژمی کانونی
۳۵.....	حوزه معنایی
۳۵.....	مؤلفه‌ی معنایی
۳۶.....	«حریت» در لغت

فصل دوم: مفاهیم همنشین در حوزی معنایی «حریت»

۴۷ مقدمه

۴۸ بررسی واژگان همنشین «حر» در نهج البلاغه

۴۹ (۱) «عبد» همنشین «حر»

۴۹ «عبد» و «الله» در حوزی معنایی «حریت»

۵۰ «عبد» در لغت

۵۳ الف) «صقه» در حوزی معنایی «عبد» و ارتباط آن با «حریت»

۵۴ ب) «حمل» در حوزی معنایی «عبد» و ارتباط آن با «حریت»

۵۵ ج) «تقوا» در حوزی معنایی «عبد» و ارتباط آن با «حریت»

۵۷ مؤلفه‌های بنیادی «عبد»

۶۱ (۲) «شکر» همنشین «حر»

۶۱ «شکر» در حوزی معنایی «حر»

۶۲ «شکر» در لغت

۶۳ الف) «تداوم نعمت» در حوزی معنایی «شکر» و رابطه‌ی آن با «حریت»

۶۵ «غنا» در حوزی معنایی «شکر»

۶۶ «دعا» و «توبه» در حوزی معنایی «شکر»

۶۹ تقابل معنایی «کفر» و «شکر»

۷۱ مؤلفه‌های معنایی «شکر»

۷۴ (۳) «صبر» همنشین «حر»

۷۵ «صبر» در حوزی معنایی «حریت»

۷۶ «صبر» در لغت

۷۷ الف) «ورع» در حوزی معنایی «صبر» و ارتباط آن با «حریت»

۷۹ ب) «استقامت» در حوزی معنایی «صبر» و رابطه‌ی آن با «حریت»

۸۰ ج) «نجات» در حوزی معنایی «صبر» و رابطه‌ی آن با «حریت»

۸۱ مؤلفه‌های معنایی «صبر»

۸۳ (۴) «مسئولیت» همنشین «حریت»

۸۳ «مسئول» در حوزی معنایی «حریت»

۸۴ «مسئول» در لغت

۸۸ مؤلفه‌های معنایی «مسئول»

۸۹	 «لُمَاظَه» هم‌نشین «حریت»
۸۹	 «لُمَاظَه» در حوزی معنایی «حریت»
۹۰	 «لُمَاظَه» در لغت
۹۶	 مؤلفه‌های معنایی «لُمَاظَه»
۹۸	 نتیجه‌گیری

فصل سوم: مفاهیم جانشین در حوزی معنایی «حریت»

۱۰۵	 مقدمه
۱۰۷	 بررسی واژه‌گان جانشین «حریت» در نهج البلاغه
۱۰۸	 بررسی جانشینان لغوی «حریت»
۱۰۸	 (۱) «خلاص» جانشین «حریت»
۱۱۰	 (۲) «فكاك» جانشین «حریت»
۱۱۲	 (۳) «إفلات» جانشین «حریت»
۱۱۴	 (۴) «ارسال» جانشین «حریت»
۱۱۶	 (۵) «عتق» جانشین «حریت»
۱۱۷	 (۶) «نجات» جانشین «حریت»
۱۱۹	 بررسی جانشینان «حریت» براساس محمول مشترك
۱۱۹	 (۱) «صبر» محمول «حریت»
۱۱۹	 (۲) «شجاعت» جانشین «حریت»
۱۲۱	 (۳) «زهد» جانشین «حریت»
۱۲۲	 (۴) «رضایت» جانشین «حریت»
۱۲۴	 (۵) «شکر» محمول «حریت»
۱۲۴	 (۶) «غنا» جانشین «حریت»
۱۲۶	 (۷) «طاعت» جانشین «حریت»
۱۲۸	 (۸) «وہب» جانشین «حریت»
۱۳۰	 (۹) «مسنول» محمول «حریت»
۱۳۰	 (۱۰) «تقوا» جانشین «حریت»
۱۳۲	 (۱۱) «علم» جانشین «حریت»
۱۳۴	 (۱۲) «حلم» جانشین «حریت»

نتیجه‌گیری ۱۳۵

فصل چهارم: مفاهیم متقابل در حوزی معنایی «حریت»

مقدمه ۱۴۳

بررسی واژگان متقابل واژه‌ی «حریت» ۱۴۵

۱) «خول» در مقابل «حر» ۱۴۵

۲) «رق» و «طماع» در مقابل «حر» ۱۴۷

۳) «م» در مقابل «حر» ۱۴۸

۴) «بیر» در مقابل «حر» ۱۴۹

۵) «ح د» در مقابل «حر» ۱۴۹

بررسی واژگان متقابل محمول‌های «حریت» ۱۵۰

الف) «جزع» در مقابل «بیر» و رابطه‌ی آن با «حریت» ۱۵۰

ب) «کفر» در مقابل «شکر» و رابطه‌ی آن با «حریت» ۱۵۲

ج) «آدمی» و «پیمان‌شکنی» در مقابل «مسئول» و رابطه‌ی آن با «حریت» ۱۵۳

نتیجه‌گیری ۱۵۴

نتایج نهایی ۱۵۷

منابع ۱۶۳

مقدمه

بحث فهم متن و سخن دیگران، از دیرباز و زمان خلقت انسان مورد توجه انسان‌ها بوده است. به این معنا که بشر پیوسته به دنبال این بوده که دیگری چه می‌گوید. لذا بررسی معنای کلام و سخن حتی در مکاتبات از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. لزوم بهره‌گیری از دانش تفسیر و فهم متن (هرمنوتیک)^۱ برای متون و الفاظ اعم از مقدس و غیرمقدس، مکتوب و غیرمکتوب بسیار حایز اهمیت است. نهج البلاغه رشحه‌ای از قلم زیبا و شمه‌ای از بیان سواد تابش از افکار رسای امام علی^(ع)، دومین شخصیت عالم است. کتابی که در طی چهارده قرن هنوز ژرف‌اندیشان به عمق محتوای آن نرسیده و بر ابعاد بیکران آن احاطه نیافتند و بزرگان زیادی پیرامون موضوعاتش تحقیق نموده‌اند.^۲ کلمات امیرمؤمنان^(ع) از قدیمی‌ترین ایام با دو امتیاز همراه بوده و با این دو امتیاز شناخته می‌شده است: یکی فصاحت و بلاغت و دیگر چندجانبه بودن و به اصطلاح امروز چندبعدی بودن؛ چرا که مطالب عارفانه از شایسته‌ی بابد که در میدان جنگ و حکومت‌داری زبانزد است، بیان شده است. هر یک از این دو امتیاز به تنهایی کافی است که به کلمات علی^(ع) ارزش فراوان بدهد. این مطالب در قالب نامه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها به پرسش‌ها و مسائل عرصه‌های مذکور پاسخ دهد.

امروزه برای فهم متون زبانی، علومی به وجود آمده است که برخلاف بسیاری از دانش‌ها، محتوا محور هستند. یکی از این علوم، معناشناسی است. معناشناسی به بررسی و

^۱hermeneutic

^۲ استادی، رضا، کتابنامه نهج البلاغه، ۱۳۵۹: ۱۲۸.

مطالعه‌ی معنا در زبان می‌پردازد. این دانش که از طریق قواعد مشخصی، به سراغ بررسی معنا می‌رود امروزه، دارای مکاتب و روش‌های بسیار گسترده و گوناگونی است. روشن است که برای فهم معنای یک کلمه با مراجعه به فرهنگ لغت‌ها و قاموس‌ها نمی‌توان به معنای اصلی مورد نظر متکلم دسترسی پیدا کرد بلکه باید روشی درپیش گرفت که به وسیله آن بتوان ساختار هر یک از واژه‌های کلیدی را در تمام بافت‌های درون‌متن جست‌وجو نمود. علم معناشناسی این امکان را در اختیار ما قرار می‌دهد که کانون معنایی واژگان مختلف را به‌طور کامل مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهیم.

حریت در موبت‌الانسان، نقش اساسی ایفا می‌کند و از بدو تاریخ بشر تاکنون مورد توجه همه‌ی انسان‌ها بوده و همواره با آن به‌عنوان یک دغدغه برخورد شده است. متن‌های دینی هم در این زمینه، محنان و نظراتی را مطرح کرده‌اند. درباره‌ی این موضوع با استفاده از متون دینی اسلامی نظراتی داده شده است. از جمله‌ی این متن‌ها که در فرهنگ اسلامی از تأثیر و نفوذ نسبتاً بالایی برخوردار است، می‌توان *نهج‌البلاغه* را یاد کرد.

این کتاب از زمان پیدایش آن (۴۰۰ ق.) تاکنون مورد توجه اهل علم و پژوهش قرار گرفته است از جمله موضوعاتی که در این کتاب مورد توجه قرار گرفته، حریت است و آثاری هم با این عنوان به نگارش درآمده و با استناد به *نهج‌البلاغه* این موضوع را مورد پژوهش قرار داده‌اند و مقالات و کتاب‌هایی در زبان فارسی به معنای حریت یا آزادی در *نهج‌البلاغه* نوشته شده‌اند؛ اما همواره این سؤال مطرح است که تا چه اندازه می‌توان ادعا کرد که این نوشته‌ها با متن *نهج‌البلاغه* انطباق دارند؟! این سؤال برخاسته از این نکته است که خوانندگان متن‌های مختلف به‌ویژه متون دینی بر پیش‌پنداشته‌ها و پیش‌فرض‌های خود تکیه می‌کنند و متن‌های دینی را با استناد به آن‌ها مورد بررسی قرار می‌دهند. برای اینکه دچار این کاستی در فهم متنی مانند *نهج‌البلاغه* در موضوع حریت

نشویم به ناچار باید از روش معناشناسی بهره ببریم. این روش راه‌هایی از تفسیر به‌رأی را در اختیار خوانشگر قرار می‌دهد. از این جهت، در صدد برآمدیم تا مفهوم حرّیت را با استناد به روش معناشناسی و در نهج‌البلاغه مورد بررسی قرار دهیم و زوایای پنهان آن را با استفاده از مفاهیم رایج در معناشناسی از قبیل مفاهیم هم‌نشین، جانشین و متقابل مورد بررسی قرار دهیم و به بررسی سؤالات زیر پردازیم:

- ۱- مفاهیم هم‌نشین چه تأثیری در فهم معنایی حرّیت از خود به‌جا می‌گذارد؟
 - ۲- مفاهیم جانشین واژه‌ی حرّیت چیست و تا چه حد ناظر بر معنا حرّیت است؟
 - ۳- مفاهیم متباین از حرّیت کدام‌اند؟
- اهمیت و ضرورت این رهنوع از دو جهت قابل بیان است: (۱) به لحاظ روشی؛ (۲) به لحاظ موضوعی.

از نظر روشی، توجه به معناشناسی، می‌تواند در عین اینکه ما را از تفسیر به‌رأی مصون بدارد، الگویی می‌شود برای تحقیق بعدی و چون این روش در ایران سابقه‌ی طولانی ندارد، در نتیجه به کارگیری فهم آن مهم و ضروری به نظر می‌رسد؛ اما از نظر موضوعی، به رغم آن که درباره‌ی آزادی با عنایت به متباین‌های، مطالب زیادی نوشته شده در عین حال، کم و کیف آن به لحاظ معناشناسی مشخص و تعیین نیست و به‌طور عمده کسانی که در این حوزه قلم زده‌اند، بر اساس پیش‌پنداشته‌های خود این مقوله را بررسی کردند و تکیه‌ای اساسی بر فهم متنی مانند نهج‌البلاغه صورت نگرفته است. از این جهت انجام این تحقیق مهم و ضروری است.

در این پژوهش سعی شده با روش معناشناسی جایگاه معنایی «حرّیت» در نهج‌البلاغه به شیوه‌ی توصیفی بیان شود. در این راستا روش ایزوتسو ما را یاری کرد که بر اساس تلاش‌های او که در قرآن انجام داده مدلی در اختیار داشته باشیم تا واژه‌ی «حرّیت» را واژه‌ی کانونی تلقی کنیم و به دنبال کشف میدان معنایی آن باشیم و با جستجو در

عبارات نهج البلاغه تمام واژه‌های مورد استفاده «حریت» در خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار شناسایی و با مشاهده کلمات پیرامونی کلمات کلیدی انتخاب شد اما برای اجتناب از تفسیر به رأی و دور شدن از روش موضوعی باید با روش معناشناسی وارد بحث شد و مقدمه کار فهم متن مورد نظر خواهد بود بدان معنا که در ابتدای راه مطالعه‌ی زبانی، معناشناسی شناختی صرفاً به دنبال یافتن زبانی نیست، بلکه این شاخه از مطالعه معنای زبانی در پی آن است که ماهیت نظام مفهومی را آشکار سازد.^۱ معناشناسی واژگان در واقع مطالعه تحلیلی در کلمات کلیدی زبان است. در ضمن هر واژه‌ای یک معنای اساسی و یک گروه معنایی نسبی دارد. دستگاه نهج البلاغه یک میدان معناشناسی بزرگ است که در میان سه میدان نمود میدان‌های معناشناختی دیگری دارد. در این روش، معناشناسی یک واژه طی دو مرحله انجام می‌گیرد. در مرحله نخست، چگونگی زایش و سپس تطور یک واژه در طول زمان بررسی می‌گردد؛ اما در مرحله دوم، معناشناسی توصیفی واژه است. بدین ترتیب که در مرحله کاربرد واژه در نهج البلاغه، کلمات هم‌جوار با آن از قبیل مترادف‌ها، متقابل‌ها و نیز لوازمی که با آن واژه اختصاص یافته است، تدبیر می‌شود که در نهایت تصویر روشنی از معنای آن نعت در نهج البلاغه ارایه می‌گردد.

در پژوهش حاضر با توجه به روشی که بیان شد واژه «حریت» مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد و معنای آن طی یک مرحله توصیفی ارایه می‌شود.

رویکرد معناشناسانه در حوزه متون دینی، از جمله قرآن و نهج البلاغه، نیز سابقه‌ی چندانی ندارد. «ایزوتسو» از نخستین کسانی است که به‌طور جدی به این رویکرد معناشناسانه در قرآن توجه کرده بود. دو کتاب ارزشمند او در این حوزه؛ یعنی «خدا و انسان در قرآن» و «مفاهیم اخلاقی-دینی در قرآن کریم» با این رویکرد نوشته شده است. با موضوع آزادی کتابی با عنوان «آزادی در نهج البلاغه» و چند پایان‌نامه

^۱ روشن، بلقیس؛ اردبیلی، لیلا. مقدمه‌ای بر معناشناسی. ۱۳۹۱: ۴۰.

تحت عنوان‌های «آزادی بیان از دیدگاه امام علی^(ع) با محوریت نهج البلاغه»؛ «بازتاب آزادی بیان و عقیده در نهج البلاغه» و «مفهوم و معنای آزادگی از دیدگاه علی^(ع) و دلالت‌های تربیتی آن» موجود است. علی‌رغم پژوهش‌های متعدد صورت گرفته، تاکنون در رابطه با حوزه‌های معنانشناسی نهج البلاغه، هنوز در حوزه معنانشناسی واژه «حریت» در نهج البلاغه پژوهشی صورت نگرفته است؛ زیرا در اغلب این آثار، آزادی به صورت موضوع بررسی شده است نه به عنوان یک واژه.

۱- از مفاهیم هم‌نشین حریت در نهج البلاغه می‌توان واژه‌ی «مسئول» را ذکر کرد که مفهوم مسئولیت را به فرد حر و آزاده می‌بخشد. از دیگر مفاهیم هم‌نشین این کلمه، واژه‌ی «مالک» است. ملاحظه واژه‌ی متعلق به دنیاست. از این هم‌نشینی می‌توان این گونه برداشت کرد که حریت آزادی از مال دنیاست.

۲- از مفاهیم جانشین می‌توان ای نمونه واژگان «کرامت» و «مروت» را نام برد و این دو مفهوم معنایی نزدیک به معنای «حریت» افاده می‌کنند.

۳- یکی از مفاهیم متقابل «حر» کلمه‌ی «عبد» است. از دیگر مفاهیم متقابل آن، می‌توان کلمه‌ی «طعام» به معنای فرومایه و کلمه‌ی «انعم» به معنای یافته شده، نام برد. اهداف این کتاب عبارتند از:

۱- بررسی واژه‌ی «حریت» با استناد به روش معنانشناسی بدون اینکه در دام تفسیر به رأی بیفتیم.

۲- نشان دادن راهی مطمئن برای کسانی که در صددند معنای حریت در نهج البلاغه را به دست آورند؛ زیرا روش معنانشناسی می‌تواند تا اندازه‌ی زیادی انسان را از تفسیر به رأی دور کند و نسبت به یافته‌های پژوهشی مطمئن سازد.

۳- به دست آوردن تعریف و ویژگی‌های حریت با استناد به متن نهج البلاغه در سایه‌ی به کارگیری روش معنانشناسی.